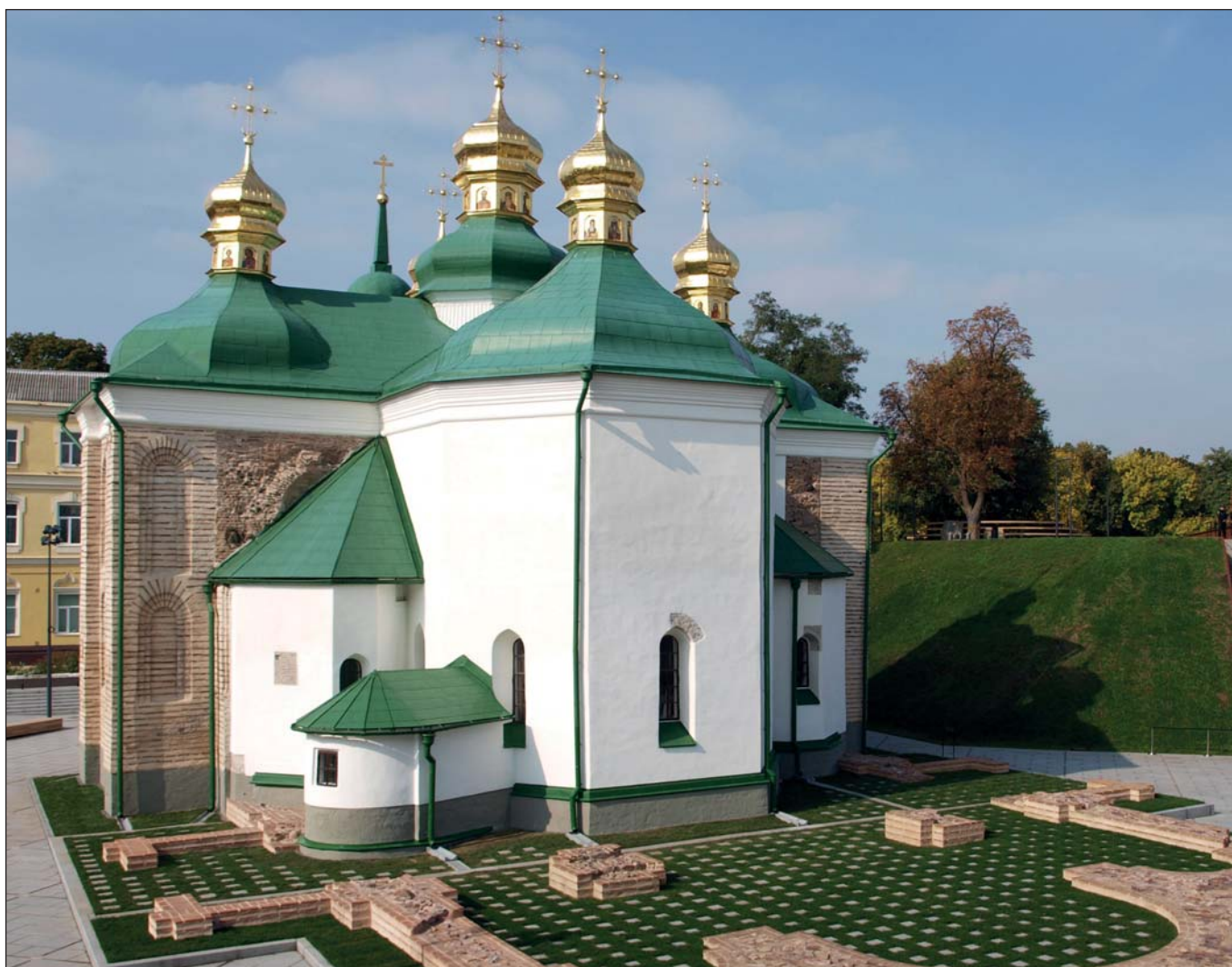

Храм Спаса на Берестові (фото до реставрації, Вікіпедія)

Після реставрації 2017–2019 років (фото з Вікіпедії)

Візуалізація благоустрою поряд з церквою Спаса

РЕСТАВРАЦІЯ ХРАМУ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ

Олена Шапіро
мистецтвознавиця,
м. Київ

Процес досліджень та реставраційних робіт у храмі Спаса на Берестові триває вже більше століття. Першим реставратором храму був академік архітектури, дійсний член Імператорського російського археологічного товариства, професор історії архітектури та будівництва **Петро Петрович Покришкін**. Археологічні розкопки під його орудою тривали від 1904 до 1914 року і дозволили науковцям реконструювати архітектурне обличчя давньої пам'ятки.

При обстеженні підвалин храму виявили його будову у вигляді тринефної шестистовпної однокупольної споруди з південним, західним та північним притворами. Під час досліджень Петро Покришкін дізнався про надто зволожений стан фундаменту та стін храму і прийняв рішення щодо консервації: на початку ХХ століття найпоширенішим матеріалом був цемент, його й вирішили застосувати. Невздовзі розпочалася Перша світова війна: трагічні події того часу зовсім не сприяли формуванню традиції фіксації та передачі фахових знань наступним поколінням реставраторів.

Надалі храм неодноразово реставрувався: за радянський період роботи проводилися як у самій будівлі, так і на прилеглий території. У 1958 році біля церкви влаштовано огорожу з цегляних стовпів з чавунним заповненням між ними. Здійснено ремонт покрівлі та позолочено главки, яблука і хрести на куполах. У наступні десятиріччя – від 1969 до 1978 року – за проектом архітекторки **Раїси Петрівни Бикової** виконано консервацію фасадів, замінено стару сталеву покрівлю на нову мідну, замінено мережу електроосвітлення та проведено ремонт всередині храму. На початку 1990-х років проведено архітектурно-археологічні дослідження навколо стін та роботи з благоустрою прилеглої території.

Дослідження науковців підтвердили, що головною проблемою будівлі є перезволоженість фундаменту внаслідок закритості храму за земляними валами: всі дощі і таяння снігів протягом століть стікали на невеличку територію, де знаходився храм. Вода потрапляла під фундамент, і оскільки рівень ґрунтів був високий, вологість активно накопичувалася в стінах. У 1980-х роках архітектурна студія **Олександра Колеснікова** знайшла вдаль рішення: було прибрано частину земляних валів. Проте на півночі ще залишилася частина валів, що до сьогодні порушують циркуляцію повітря, ґрунти продовжують накопичувати в собі воду, тому північна частина храму Спаса майже завжди волога¹.

Науковці, які описали стан фресок у храмі Спаса на початку 2000-х років², згадують про численні місця лущення шару записів і руйнування фарбового шару фресок. Зокрема, приголомшують такі висновки: «Температурно-вологісний контроль протягом осінньо-зимового періоду показав, що значна частина стін на висоті вище 2 м та склепінь нартекса і вівтаря мають підвищену вологість (вище 7 %), а місцями і високу (вище 10 %). Характер замокань свідчить, що вони зумовлені некапілярним підсмоктуванням вологи з ґрунту. Наявність цих плям підвищеної вологи, найімовірніше, зумовлена сильним замоканням будівлі в минулому через пошкоджену покрівлю, а також існуючу неефективну систему водовідведення атмосферної вологи з церкви. Крім того, відносна вологість повітря в церкві часом досягає 90 %, а температура знижується до -30°C , що призводить до утворення конденсату на поверхні стіни і негативно впливає на збереження живопису. В зв'язку з цим постало питання про загальне осушення не тільки стін, але й заміни бетонної підлоги, яка утримує вологу і сприяє зниженню температури повітря».

Отже, стан стінопису став підставою для термінових рятувальних робіт, але такі роботи не було розпочато у зв'язку із відсутністю державного фінансування.

Після наказу Президента України **Леоніда Кучми** за 1996 рік щодо відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври мистецтвознавиця та історичка архітектури **Наталія Григорівна Логвин** виступила у пресі стосовно гострої потреби знайти фінансування для реставрації давньоруських храмів, зокрема зробила акцент саме на храмі Спаса Преображення на Берестові. У 1999 році внаслідок її офіційного звернення до UNESCO ця пам'ятка архітектури стала першим українським храмом у щорічному списку об'єктів всесвітнього значення, що знаходяться під загрозою³.

Рятування храму Спаса на Берестові стало темою міжнародних досліджень у 2001 році, коли Інститут консервації Гетті («Getty Conservation Institute») надав грант для проекту підготовки реставрації для збереження храму Спаса як пам'ятки всесвітнього значення. Дослідження проводила архітектурно-археологічна експедиція НАН України під керівництвом **Гліба Івакіна**, за участю археологічного відділу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (**С. Балакіна**, **О. Зажігалова**, **Д. Фінадоріна**), а також науковців і технологів Державного центру консервації та реставрації пам'яток археології. Фахівці здійснили науково-технологічне та інженерно-конструкторське обстеження фасадів, покрівлі та перекриття, а також стану живопису в інтер'єрі храму.

У результаті науковці розробили програму збереження пам'ятки, було зформовано групу міжнародних експертів, в тому числі й фахівців з монументального живопису. Грант на дослідження посприяв проведенню конференцій, було запрошено також і відомого італійського спеціаліста з реставрації, експерта від UNESCO і консультанта від ICROMU **Джорджа Крочі**. Відбулися дві наукові конференції, одна з яких була присвячена некрополю храму Спаса на Берестові, а друга була пов'язана з роботами по консервації та реставрації. Проте протиаварійні та реставраційні роботи заради збереження храму Спаса на Берестові так і не були розпочаті: коштів від гранту вистачило лише на дослідження, потрібно було знайти ще гроші на реставрацію.

Значно пізніше, в липні 2017 року, розпочалися довгоочікувані реставраційні роботи. Замовником виступила Громадська організація «Андріївсько-Пейзажна ініціатива» (керівник – **Марина Соловйова**). Головний архітектор-реставратор проекту – член-кореспондентка Академії будівництва України, співробітниця «УкрНДПроектреставрація» **Тетяна Філіпова**, генеральний проектувальник – ТОВ «Граужис і партнери», генеральна підрядна організація – ТОВ «Реставраційна проектно-виробнича майстерня «Відродження», директор **Ярослав Граужис**.

Протягом 2017–2019 років завершено роботу з гідроізоляції фундаментів, виконано заміну мідного покриття та дерев'яних елементів на даху, відремонтовано карнизи та фасади храму. Відреставровані металеві вікна та ґрати, куполи та хрести, облаштовано систему блискавкозахисту та сніготанення, оновлено внутрішні електромережі, влаштовано дренажну систему та зливу каналізацію. На території навколо храму було проведено роботи з благоустрою.

Під час ремонтних робіт на території навколо храму археологами було зафіксовано культурні шари від IX ст. до Різдва Христового – до XIX ст. після Різдва Христового. Одним з основних об'єктів досліджень став некрополь церкви, де виявлено понад 421 поховань XV–XIX століть. Також з'ясувалося, що село Берестове, з яким пов'язують назву храму, насправді знаходилося трохи осторонь від церкви Спаса. Під час розкопок виявлено більше тисячі знахідок: амулети з іклів диких тварин, трубки, хрестики, фрагменти віконниць. На стінах храму знайдено кілька невідомих раніше графіті періоду пізнього середньовіччя, а на південно-східному кутку фасаду зафіксовано сліди від артобстрілу в січні 1918 року.

Урочисте відкриття відреставрованого храму Спаса на Берестові відбулося восени 2019 року, його стримана й водночас велична краса вразила не тільки професіоналів, але всіх небайдужих киян, які прийшли подивитися на відродження давнього храму. Проте варто зазначити, що відреставровано лише архітектуру, а унікальні фрески й досі очікують на увагу меценатів та фахівців.

**Підкупольний простір.
В центрі – медальон з Ісусом Хрестом.**

Фреска з написом-присвятою храму Христові (фото з Вікіпедії)

Найбільш відомою з фресок є композиція із зображенням Преображення Господнього – саме на честь цієї євангельської події і було освячено храм. Написи на стінах пояснюють сутність сюжетів: в західній частині храму над аркою зображено **Христа** – Великого Архієрея, праворуч від Нього бачимо Пресвяту Богородицю, ліворуч Святого рівноапостольного князя **Володимира**, який промовляє до Христа: «*призри, Господи, на Церковь сию, юже создах недостойный*». Це присвята з Третьої книги Царств: «*Аз же создах дом імені Твоєму святі Тобі... І так прізріши на молитву мою, Господи Боже Ізраїлів ... нехай будуть очі Твої отверзті на цей храм на вдень і вночі*». Текст напису уподібнює князя Володимира до будівельника першого Іерусалимського храму царя **Соломона**: поруч зображено зав'язану соломонівим вузлом подвійну білу колонку, де раніше стояв поганський ідол, який падає та розбивається на частини, що символізує руйнування поганських капищ⁴.

На колінах перед Христом зображений **Петро Могила** у святительському одязі, він тримає в руках відновлену мініатюру церкви Спаса і підносить її в дар Спасителю. З уст Петра Могили виходить текст посвяти цього храму Богові: «*да будут очи Твои выну на храмъ сей*», а у підніжжя Спасителя бачимо зображення родового герба Петра Могили. Над входом до храму є фреска із зображенням присвяти, де можемо прочитати: «*Цю церкву створив*

великий і вся Росії князь і самодержець Святий Володимир, у хрещенні Василій. По багатьох літах і по розоренні від безбожних татар промислом Божим обновлено смиренным Петром Могилою»; «*архієрей Божий Петро Могила дарує цей храм і самого себе Господу Владиці і завершив цей достославний і пріспоам'ятний дім, вивівши його із забуття, перстами греків написав славу, яку Ти, Безначальний, осягнув хресними стражданнями своїми посеред землі, бо в храмі Божому всякий славу приносить. Ти, що утверджуєш склепіння небесні і вагу землі своєю долонею тримаєш, утримай і цей дім назавжди нерушимим во славу Твоєї Держави. В літо від Різдва Христова, 1644, листопада 16*».

Свято Преображення є символом духовного відродження людини в очікуванні вічного життя із Богом: на фресці зображений Христос у ореолі слави, поруч із Ним бачимо старозавітних пророків **Ілію** та **Моїсея**, а нижче зображено постаті Святих апостолів **Петра**, **Іоана** та **Іаківа**. Також широко відомим є сюжет «Чудесного лову риби» (має також назву «Явлення Христа учням на Тиверіадському морі»), де бачимо третє явлення Господа після Його воскресіння з мертвих. За Євангелієм, під час рибальства **Петра**, **Фоми**, **Іаківа**, **Іоанна** та **Нафаніла** сам Христос явився Своім учням і показав місце, куди треба закинути невід, і одразу сталося чудо: від ваги наловленої риби невід ледве не порвався.

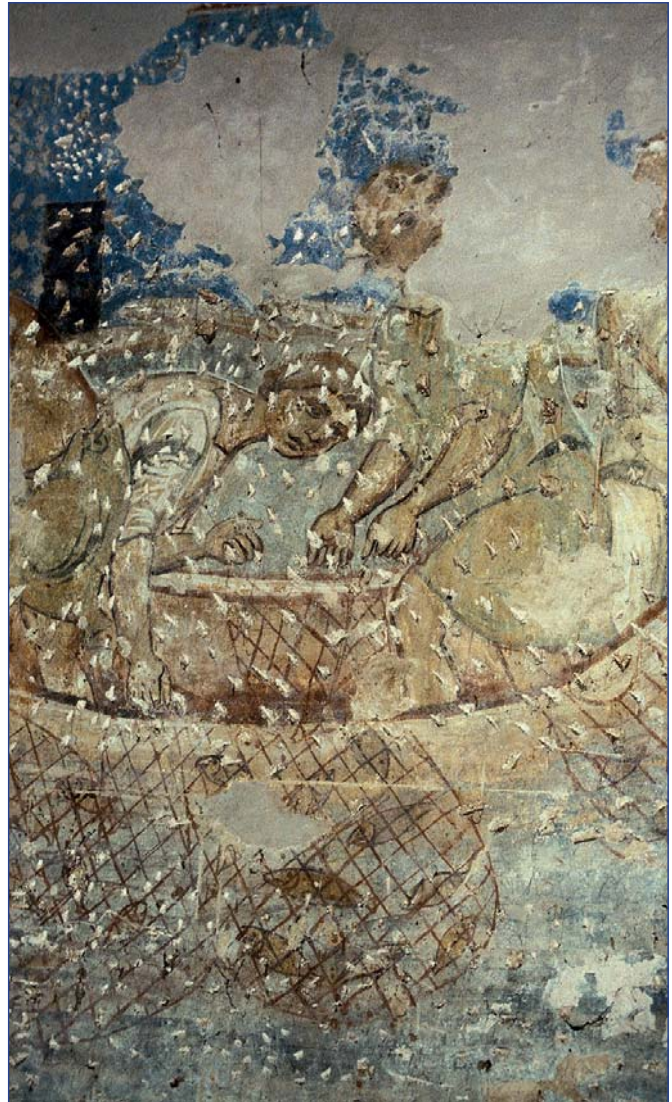
Фреска «Чудесний лов риби» (фото з Вікіпедії)

Фрагмент трасування фундаменту 2019 р.

Оригінальна архітектура храму вплинула на дотримання грецькими майстрами нетрадиційного розміщення композиційних схем стінопису. Саме в цьому храмі вперше з'являються мотиви, що пізніше стають досить популярними. Зокрема, мистецтвознавець **Павло Жолтовський** зауважив, що в храмі «не було центральної бани, в якій традиційно повинен зосереджуватися весь храмовий розпис. Тому цей композиційний вузол було перенесено на склепіння вівтарної частини, розділене нервюрами, на окремі поля з колом в центрі... до іконографічних новин слід віднести два пояси страсних сцен на західній стіні середньої частини храму. Серед них виділяється драматизмом зображення «Умивання ніг». На південній стіні храму вперше з'являється такий характерний для пізнішої української іконографії символічний сюжет, як «Недремне око»»⁵.

Науковці підкреслюють, що «вторинність іконографічної програми розписів орієнтована на систему декорації храмів Афона і Македонії XIV–XVI століть і відповідає нормативним тенденціям мистецтва тієї епохи, але в київських фресках відсутня та пронизлива драматична нота, яка була властива екзальтованим фігурам апостолів на древніх фресках Софії в Охриді... Художники з Македонії працювали в інтер'єрі храму, орієнтуючись перш за все на давню візантійську традицію... У живописі церкви Спаса простежуються особливості художнього

Фреска «Чудесний лов риби»

трактування образів і композицій, безпосередньо звернених у візантійське минуле балканських країн»⁶. Далі: «У системі розпису, наскільки дозволяли архітектурні умови храму, були додержані приписи грецької ермінії в її афонських варіантах. «Грецьке» – східне – тут свідомо протиставлюється західному»⁵

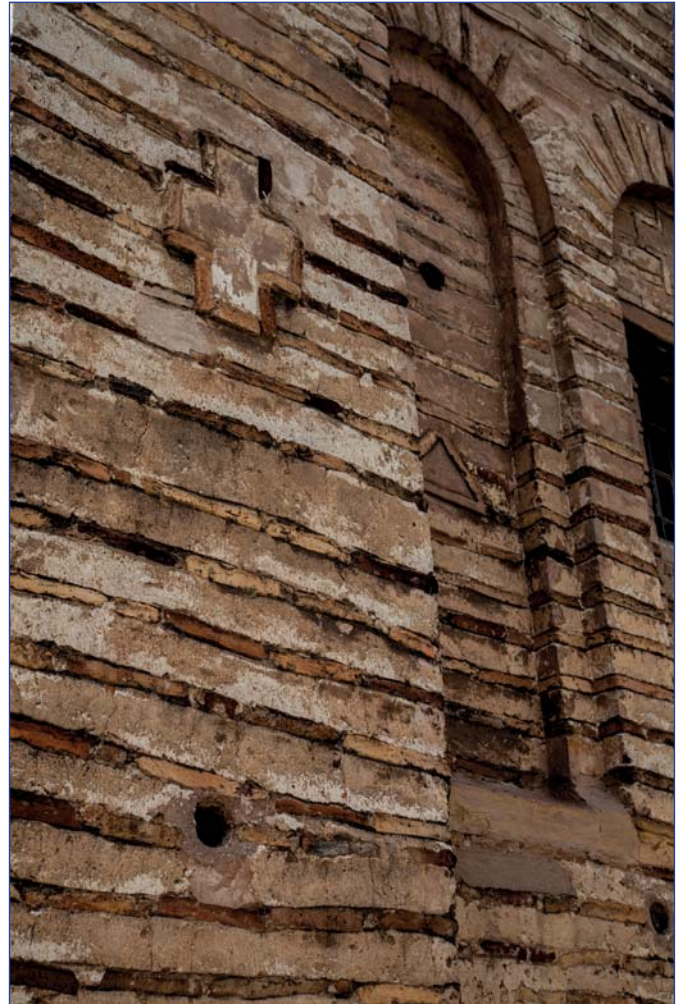

Трасування фундаменту після реставрації (фото О. Шапіро, 2019 р.)

Фрагмент фасаду з вікном в церкві Спаса

Оригінальний стінопис XVII ст. протягом наступних століть часто доповнювався та переписувався олією. У 1970 році під шаром пізніших дописів фахівці відкрили ранні домонгольські фрески: під час реставраційних робіт під керівництвом реставраторів **А.І. Марампольського**, **В.П. Бабюка** і **Г.Ф. Честнейшого** знайдено фреску «Явлення Христа учням на Тиверіадському морі». Реставратори вирішили повністю відкрити фреску домонгольських часів, тож виникла ідея зняти пізніший стінопис XVII століття, перенести його на основу та передати до фондів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Отже, із західної стіни внутрішнього притвору було обережно знято весь стінопис середини XVII ст.: «Тайна вечеря», «Воскресіння Лазаря», «В'їзд до Єрусалиму», «Омовіння ніг», «Пророк Михей», «Пророк Осія», «Пророк Амос», «Пророк Іоїль», «Пророк Іезекіїль». Усі композиції перенесені та закріплені на спеціальних підрамках. Сьогодні ці розписи можна побачити в експозиції «Фрески церкви Спаса на Берестові XVII століття» в корпусі № 25 на території заповідника⁷. До речі, одна з фресок на стінах церкви Спаса – зображення ікони Божої Матері «Всецариця» – вшановується серед вірян як чудотворне. ■

Фрагмент кладки храму Спаса на Берестові
(фото з Вікіпедії)

Джерела

1. З інтерв'ю авторки статті О. Шапіро із Заслуженою працівницею культури України, кандидаткою історичних наук, віце-президенткою Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS), членкинею Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, головою Київської міської організації товариства охорони пам'яток історії та культури **Оленою Михайлівною Сердюк**.
2. Олена Сердюк, Роман Гуцуляк, Юрій Коренюк, Світлана Скляр. Науково-реставраційні дослідження та виконання невідкладних робіт на церкві Спаса на Берестові. «Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища». К., «АртЕк», 2003. Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Heritage/SpasBerestovo.html>.
3. З інтерв'ю авторки із О.М. Сердюк.
4. Лопухина О. Ю церкву созда всея Росїи князь святой Владимир. ЖМП №7, Режим доступу: http://www.e-vestnik.ru/analytics/spas_na_berestove_9920/.
5. Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII – XVIII ст. К.: Наук. думка. 1988 р.
6. Лопухина Е.В., Питателева Е.В., Ченцова В.Г. Поствизантийские фрески церкви Спаса на Берестове в контексте письменных источников и художественно-иконографического анализа. Сб-к статей «Каптеревские чтения», выпуск № 13. Москва. 2015 г.
7. Фрески церкви Спаса на Берестові. Режим доступу: <http://www.kplavra.kiev.ua/ua/node/277>.